GÜVEN ARAŞTIRMALARI GÜVENİLİR Mİ?: SOSYAL GÜVEN ARAŞTIRMALARININ YÖNTEMİNE İLİŞKİN ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM*

Dr. Öğr. Ü. İslam CAN
Beyşehir Ali Akkanat Uygulamalı Bilimler YO
Sosyal Hizmet Bölümü
islamcan@hotmail.com

Öz

Güven duygusu, toplumsal ilişkilerin temelinde bulunan önemli bir rezervdir. Gündelik yaşamımızda, hayatımızın büyük dönemeçlerinde, zor zamanlarda ve daha birçok olağan ve olağanüstü durumlarda güven, sosyal ilişkileri düzenleyen temel belirleyici bir güç haline gelebilmektedir. Güven konusu, bazı felsefecilerin veya düşünürlerin kısmen ilgilenmesinin dışında, yaklaşık yarım asırdan bu yana sosyoloji, psikoloji, siyaset bilimi ve ekonomi gibi bazı disiplinlerin ilgisine mazhar olmuştur. Ayrıca güven konusu Avrupa ve Amerika'da sosyal bilimlerin önemli bir konusu haline gelmiş ve güven ile ilgili geniş bir literatür oluşmuştur. Güvene duyulan ilgi, bazı uluslararası araştırma şirketlerinin çoğu ülkede yaptığı güven araştırmaları vesilesiyle de artış göstermiştir. Ancak yapılan güven araştırmalarının sonuçları, bazı sosyal bilimcilere göre "güvenilir" bulunmamaktadır. Bu çalışmanın iddiasını da oluşturan bu yargı, güven araştırmalarının metodolojik açından yeniden ele alınması gerekliliğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, güven konusu öncelikle toplumsal ilişkiler bağlamında ele alınacak ve güvenin sosyal bilimlerin konusu haline getirilmesi tartışılacaktır. Güven konusuna ilişkin panoramik bir çerçeve sunulduktan sonra güven araştırmasının metodolojisine yönelik güven sorusu, toplumların kültürel ayrışması, homojen/heterojen toplum farklılaşması ve güven çeşitleri bağlamında eleştiriler getirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Güven, Sosyal Güven, Spesifik Güven, Güven Araştırmaları

ARE SURVEYS ON TRUST TRUSTWORTHY? A CRITICAL APPROACH TO THE METHOD OF SOCIAL TRUST SURVEYS

Abstract

The sense of trust is an important reserve on the basis of social relations. Trust can become a decisive force regulating social relations when in our everyday life, on the great turns of our lives, in difficult times and in many ordinary and extraordinary situations. Trust, outside the interest of some philosophers or thinkers, has been a topic of interest to some disciplines such as sociology, psychology, political science and economics since about half a century ago. In addition, trust has become an important topic of social science in Europe and America and ıt has emerged a wide range of literature on trust. It has increased interest in trust that some of the international research companies have conducted surveys on trust in most countries too. However, the results of the trust surveys conducted are not "reliable" according to some social scientists. This judgment, which also constitutes the claim of this study, draws attention to the need to rethink the methodological aspects of trust surveys. Therefore, in this study, the issue of trust will first be discussed in the context of social relations, and the issue of making trust a matter of social sciences will be discussed. It will be criticized methodology of trust surveys in the context of trust question, cultural separation of societies, homogeneous/heterogeneous society differentiation and trust types after a panoramic framework of trust is presented.

Keywords. Trust, Social Trust, Specific Trust, Trust Surveys

* Bu makale, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2015 yılında ve Prof. Dr. Mustafa Aydın danışmanlığında tamamlanan "Liderler, Kurumlar ve Süreçler Bakımından Türkiye'de Siyasal Güven: Sosyolojik Nicel Bir Araştırma" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Güven duygusu, toplumsal ilişkilerin temelinde bulunan önemli bir rezerv olmakla birlikte gündelik yaşamımızda da, sosyal ilişkileri düzenleyen temel belirleyici duygular arasında yer almaktadır (Can, 2015: 17). Esasında birey, eylemlerini gerçekleştirmeden önce diğer insan ya da varlıklarla farkında olmasa da, yazılı olmayan bir "güven sözleşmesi"ne onay vermektedir (Can, 2015: 17). Evlilikler, iş ortaklıkları, müşteri-pazar ilişkileri, ebeveyn-çocuk ilişkisi, arkadaşlık ilişkileri, kurumsal ilişkiler ve daha birçok sosyal ilişkinin temelinde, güvenin basamaklarını oluşturan bu beklentiler yatmaktadır (Can, 2015: 17). Güven motivasyonuyla şekillenen bu sosyal ilişkiler ise, gündelik yaşam pratiklerimizi, aldığımız önemli kararları, sivil, siyasal ve demokratik katılımlarımızı da kuşkusuz belirlemektedir.

Bugünün dünyası "güvene dayanan evrensel medeniyet nosyonunu kaybetmiş bir insanlık onuru ve ötekine korku ve zor ile dayatılmış mutlak iyiliklerin baskısı ile örselenmiş insanlık onurumuzun bunalımlarıyla" boğuşmaktadır (Çetin, 2012: 12). Modern zamanların en çetrefilli sorunlarından biri olan, insanların bir arada ve birlikte var olarak yaşama sorunu (İnam, 2003: 13; Taylor, 2010; Kymlicka, 1998), kuşkusuz siyasal ve sosyal yaşamda yansımalarını bulan önemli bunalımlardandır.[1] Kaldı ki yaşadığımız dünya, önemli toplumsal dönüşümlerin yaşandığı, değişimlerin tüm alanlarda baş döndürücü bir hızla gerçekleştiği, zamanın ve mekanın giderek birbirinden ayrıştığı, teknik bilginin her gün kendini yeniden ürettiği, doğaya boyun eğen insandan doğaya meydan okuyan bir tipolojinin geliştiği, kısacası dünyanın daha önce tanık olmadığı yeni durumların baş gösterdiği dönemlerden geçmektedir. Ancak bilgi ve teknolojinin ilerlemiş olması, şehirleşmenin artması ve hayat standartlarının yükselmesi günümüz toplumlarına hakim olsa da; insan ilişkilerinin ve duyguların önceki dönemlere göre daha iyi bir durumda olduğu şüphesiz söylenemez.

Güven teorilerine yönelik önemli katkılar sağlayan güven teorisyeni Russell Hardin, yaşadığımız çağın bir "güvensizlik çağı" (age of distrust) olduğunu belirtir. İnsanların birbirleriyle çokça etkileşimde olmasına karşın insanların birbirlerine az güvenmesi veya güvenmemesi, aslında bu çağın ruhunu çok iyi yansıtmaktadır (Hardin, 2006: 13). İnsanın güvene ilişkin problemleri konusunda bir başka sosyal bilimci ve güven araştırmacısı olan Anthony Giddens ise, toplumsal dönüşümlerin önemine vurgu yapmakla birlikte modernlikle

[1] Fukuyama (2009: 19) "Büyük Çözülme" adlı kitabında, dünya toplumlarının 1960'lı yıllardan itibaren büyük bir çözülme ve buhran yaşadığını öne sürmektedir. Özellikle sanayileşmiş ülkelerin bu büyük çözülmeye daha çok maruz kaldığını ve sosyal sermaye kavramının bu bağlamda öneminin giderek arttığını ifade eden Fukuyama'ya göre bu çözülmenin başat belirtileri şunlardır: İnsanların birbiriyle olan ilişkilerinin yapısı değişmiş ve yine insanların birbirlerine, hükümetlerine ve kurumlarına olan güven düzeyi 1950'lilere oranla oldukça gerilemiş, suç oranları ve toplumsal düzensizlik epeyce artmış, akrabalık bir kurum olmaktan hızla uzaklaşarak akrabalık bağları giderek zayıflamış, evlilikler ve doğum oranları düşerken boşanma oranları hızla yükselişe geçmiş ve ABD'de doğan çocukların üçte biri, İskandinav ülkelerinde doğan çocukların yaklaşık yarısı gayr-i meşru yollarla dünyaya gelmeye başlamıştır.

beraber zaman ve uzam anlayışının değiştiğini, önceleri doğal olaylarla belirlenen zamanın mekanik saatin icadıyla uzamdan koptuğunu, coğrafi mekanla tayin edilen toplumsal eylem türünün değerini kaybettiğini, insanların zamanla mekandan koparak yüz yüze iletişim yerine uzaktakilerle etkileşimin ortaya çıktığını ve böylelikle insanların yersiz yurtsuzlaştığını[2] ifade etmektedir (1998: 25). Bu süreç dolanımında ise güven, somut ilişkilerden soyut sistemlere doğru ekseni kayan ve somutluğunu kaybeden bir hal almaktadır (Giddens, 1998: 25; Yılmaz, 2004: 167). Böylece hayat; normlarla, yasalarla, kurumlarla, cezalarla ve anlamların kaybolduğu enstrümanlarla dolup taşmaya başlamaktadır. Çünkü içine doğduğumuz dünyada riske yer yoktur. Güven, insan ilişkilerinin değil, müeyyidesi olan yaptırımların ve kanunların ürettiği sanal bir duygu olarak yaşamımızın boşluklarını doldurmaktadır.

Bugünün toplumları, sosyal, siyasal, ekonomik ve daha birçok faktörün etki ettiği dönüşümler çerçevesinde, kuşkusuz güven problemiyle karşı karşıyadır. İnsanların birbirlerine yönelik duydukları güvenin düzeyi; toplumsal ilişkiler, birlikte yaşama, sosyal sermaye, sosyal ağlar ve ulus-devlet yapısı gibi kolektif birliktelikleri tesis etmektedir. Bundan dolayı özellikle Avrupa ve Amerika'daki sosyal bilimciler, güveni yaklaşık otuz yıldan bu yana sosyal bilimlerin konusu haline getirmiş ve güven konusuyla ilgili geniş bir literatür oluşturabilmişlerdir. Bunun yanı sıra bazı uluslararası araştırma şirketlerinin çoğu ülkede yaptığı güven araştırmaları da, hemen her kesimden insanın ilgisine mazhar olmaktadır. Ancak yapılan güven araştırmalarının sonuçları, Yamagishi (2011), Newton (2001), Miller ve Mitamura (2003) ve Fukuyama (2009) gibi bazı sosyal bilimcilere göre "güvenilir" bulunmamaktadır. Bu çalışmanın konusunu da oluşturan güven araştırmalarının "güvenilir olmadığı"na yönelik iddia, güven araştırmalarının metodolojik açından yeniden ele alınması gerekliliğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, güven konusu öncelikle toplumsal ilişkiler bağlamında ele alınarak güvenin sosyal bilimlerin konusu haline getirilmesi tartışılacaktır. Güven konusuna ilişkin panoramik bir çerçeve sunulduktan sonra güven araştırmasının metodolojisine; güven sorusu, toplumların kültürel ayrışması, homojen/heterojen toplum farklılaşması ve güven çeşitleri bağlamında eleştiriler getirilecektir.

I. Sosyal Bilimlerin Konusu Olarak Güven

Güven konusu, öncesinde bazı felsefecilerin veya düşünürlerin muhtelif şekillerde ele almasının dışında, yaklaşık yarım asırdan bu yana bazı disiplinlerin ilgisine mazhar olmuştur. Özellikle Avrupa'da ve Amerika'da güven kavramı uzun yıllardan beri, siyaset felsefesi,

[2] İnam'a (2003: 25) göre insanın kendini yersiz, yurtsuz hissetmesi yaşadığı çağdaki güvene güvenmemesinden kaynaklanır ve bu durum insanı farklı güven arayışlarına kanalize eder. Öyle ki yurt özlemi aynı zamanda bir güven özlemidir. Güvencesi olmayan güvenin olduğu yerlerin hepsi, şimdiliktir, geçicidir ve bir yurt olamamıştır.

siyaset bilimi, sosyoloji, hukuk, ekonomi, psikoloji, yönetim bilimi gibi disiplinlerin literatüründe önemli bir yer tutmaktadır (Hetherington ve Globetti, 2002: 254; Laurian, 2009: 371; Nooteboom ve Six, 2003; McAllister, 1995; Miller ve Mitamura, 2003). Türkiye'de ise güven konusuna ilişkin ciddi bir literatür oluşmadığı gibi, bu konuda yapılan çalışmalar da yeterli sayıya ulaşamamıştır.

Güven kavramına ilişkin çeşitli disiplinler kapsamında zengin bir literatür oluşsa da, güven teorisyenlerinin görüş birliği sağladığı bir güven tanımı yapılamamaktadır. Güven kavramının özelliklerinin ya da tamamlayıcı unsurlarının ele alındığı bu disiplinler, güvenin doğasına ilişkin epistemik bir çözümleme geliştirmekten ziyade teorilerin güven perspektifinden temellendirilmesini konu edinmektedir (Gökçe, 2010: 168).[3] Dolayısıyla sosyo-psikolojik bir kavram olan güven, bilim dallarının çalışma konularında yer alan, emin olmak, beklenti, motivasyon, ortaklık, işbirliği, dayanışma, karşılıklı yükümlülük ve birlikte çalışma gibi kavramlarla irtibatlandırılmaktadır (Meikle-Yaw, 2008: 39). Aslında bu kavramlar göstermektedir ki güven, iki insan arasında gelişen duygusal ilişkiden daha öte bir şeydir (Aktay, 2011: 46). Dolayısıyla bu durum, güvenin çok sayıda tanımının yapılabileceğini de ortaya koymaktadır.

Sosyal bilimlerde yapısal ve işlevsel nitelikleriyle ele alınan ve böylelikle daha çok farkındalık düzeyimizin artmasına neden olan güven, esasen kişilerin birbirleriyle kurduğu her tür ilişkilerin merkezinde yer almaktadır. Kaldı ki insan, her şeye güvenebilir. Canlı olmayan nesneler, sistemler, kurumlar veya süreçler, kişinin güvendiği ya da güven duymadığı varlıklardır (O'Hara: 2004: 10). Çünkü İnsan yaşadığı hayatın her alanında güven duymak ve kendini güvende hissetmek ister. Yaşadığı şehirde, oturduğu mahallede ve ailesinin mekanı olan evinde bu güvenlik hissiyatını her daim önemser (Alver, 2010). Bu çerçevede düşünüldüğünde kişilerin yaşantılarına, tecrübelerine, sosyal bağlamlarına ve hatta niyetlerine göre güven, farklı okumaları ve dolayısıyla farklı tanımlamaları uhdesinde taşımaktadır. Güveni toplumun çoğu temel dinamiklerinden birisi olarak tanımlayan Georg Simmel için güven, gelecekteki davranış için bir hipotez üretme biçimi olup toplumun en önemli sentetik (üretilebilen, suni) güçlerinden biridir. (Simmel, 1950: 318). Simmel'e göre bir insanın diğer insana güvenmesi, bu güven ilişkisinde yüksek ahlaki değerlerin var olduğunun, aradaki bağı bu değer üzerinden kurduğunun ve güvendiği insana çok fazla değer verdiğinin bir göstergesidir (1950: 345). Dolayısıyla güven, belirli nedenlere dayanan ve fakat bu nedenlerle açıklanamayan bir duyguyu tarif eden, bir varlıkla ilgili fikrimizle bu varlık

[3] Güven'in çeşitli disiplinlerde geçen ve sosyal bilimlerde de ortaya çıkan tanımlamaları konusunda detaylı bir çalışma için Hosmer, 1995.

arasında kesin bir bağlantı ve birliğin olduğu, varlığa dair duygu ve düşüncelerimizde tutarlılığın bulunduğu ve egonun bu kavrayışta teslimiyetin yaşandığı duyguyu ifade etmektedir (Giddens, 1998: 33; Möllering, 2001). Bir diğer güven teorisyeni Russell Hardin, güveni ekonomik bir terim olan "sermaye" ile betimler. Hardin'e (1993: 524) göre güven, bir sermayedir. Çünkü güven, insan sermayesinin benzersiz bir formudur. Ekonomik yaklaşımın argümanlarında her ne kadar bir "güven matematiği" yapılsa da Hardin, "güvenmek" eyleminin temelde tümüyle bilişsel olmadığını öne sürer. Çünkü hesap edilebilme, bilişsel yetilerimizi kullanmayı gerektirse de, kişinin "güvenmesi durumunda" karşılacağı olumlu ya da olumsuz neticeleri, bilişselin kurgulamasına imkan yoktur. Kaldı ki sonucu önceden belli olan durumlar için kişinin, diğer kişiler ya da kurumlarla ilişkisi "güvenmek" şeklinde değil, yasal bir "sözleşme"ye imza atmak şeklinde tecelli eder. Böylece "güvenmek", bilişsel olmasının yanı sıra aynı zamanda da sezgiseldir. Hardin'e (2006: 17; 2002b: 68) göre eğer güvenmek tümüyle bilişsel olsaydı, kuşkusuz bizler güvenmeyi tercih etmezdik. Öyle ki güvenmek, muhakkak güven duyacaklarımızla ilgili bir takım bilgilere sahip olmayı gerektirir (Hardin, 1998: 11).

Güvenin neliğine ilişkin birçok sosyal bilimci, çıkarımda bulunmuştur. Günümüz teorisyenlerinden Anthony Giddens da, güven konusu üzerine kafa yoran sosyal bilimcilerdendir. Giddens güveni tümüyle bilişsel bir zemin bağlamında değerlendirmez. Giddens'a (1998: 33) göre "güven, olası sonuçlara duyulan itimadın bilişsel bir kavrayıştan çok, bir şeye bağlılığı ifade ettiği bir 'inanç' biçimidir". Bu bağlılık ise, "belirli bir sonuçlar ya da olaylar kümesi göz önüne alındığında, bir kişi ya da sistemin güvenirliğine olan itimat olarak tanımlanabilir; buradaki itimat, başkasının dürüstlüğüne ya da sevgisine ya da soyut ilkelerin (teknik bilginin) doğruluğuna karşı beslenen" bir inanca göndermede bulunur (Giddens, 1998: 39). Güven çalışmalarında sıkça referans gösterilen Zmerli ve Newton da, güveni toplumu bir arada tutan temel dinamiklerden biri olarak varsaymaktadırlar. Zmerli ve Newton'ın tanımına göre güven, toplumsal birlikteliği üreten, kolektif davranışları kolaylaştıran ve halkın ilgilerine yönelik saygı geliştirilmesini sağlayan bir tutkal duygudur. Ayrıca güven, sosyal kurumların inşasına yardımcı olan ve sivil topluma dair sosyal katılımları arttıran ve bu katılımlarda daha az risk oluşmasını tedarik eden bir kavramdır (Zmerli ve Newton, 2008: 706-707). Güvenin toplumsal birlikteliği üreten ve kolektif davranışları kolaylaştıran yapısı, sosyal sermaye kavramıyla olan ilişkisini de esasında ortaya koymaktadır. Sosyal sermaye konusunun ünlü teorisyeni Robert Putnam (1995) güveni, sosyal yaşamın kaçınılmaz olan zorluklarını kolaylaştıran bir katalizör olarak

tanımlamaktadır.[4] Çünkü önemli bir sosyal kaynak (Hooghe vd. 2012: 604) olan güven, "bir toplumda yaşayan bireylerin birbirlerine, içinde yaşadıkları sistemlerin kurallarına ve kurumlarına yönelik olarak, söz konusu birey, kurum ve kuralların rollerini ve işlevlerini belirlenen doğrultuda en iyi şekilde yapacaklarına duyulan inancı" (Demir ve Acar, 2002: 182) ifade etmektedir. Kısacası güven, bu anlamda görünmez bir kurumdur (Rosanvallon, 2008: 48; Demir, 2013: 13).

Bugünün dünyası, güvene en fazla ihtiyacın olduğu bir dönemden geçmektedir. Modern dönem, "sözün senet yerine geçtiği" çağları çoktan geride bıraktı (Demir, 2013: 161). Modernleşmeyle birlikte yaşanan sanayileşme, kentleşme ve göç gibi önemli toplumsal olaylar, ayrıca bir değer üretim alanı olan dinin toplumsal hayatın belirleyiciliğine yönelik rolünün yadsınması, aynı zamanda inanç ve ahlaki değerlerin yeniden üretimine de sekte vurmaya başladı. Özellikle yoğun göçler sonrasında kentlerde yaşanan hızlı nüfus artışıyla birlikte insanlar, "sosyal güven"lerini önemli ölçüde kaybetmiş, işbirliğini ve belirli bir hedefe yönelik ortak işler yapma (sosyal sermaye) pratiklerini terk etmeye başlamışlardır. Modern bir yaşam tarzının tesis ettiği bu bireysellik tercihi, insanları bir araya getiren ve ortak bir amaç etrafında kenetlenmesini sağlayan "sosyal sermaye"nin düşüşünü de beraberinde getirmiştir (Aydemir, 2011). Kaldı ki Georg Simmel'in de (1950: 318) ifade ettiği gibi güven, toplumun üretilebilen en önemli güçlerinden biri olmakla birlikte ilişkileri diri tutan bir doğaya sahiptir.

Toplumsal ilişkilerimizde güvene yönelik ciddi krizlerin olduğu görülmektedir. Felsefeci Ahmet İnam, güvene duyulan ihtiyacın ne kadar hayati bir öneme sahip olduğuna, "güven her şeyin başıdır" mottosuyla dikkat çekmektedir (İnam, 2003). Çünkü güven, insanların yaşamını kolaylaştıran bir katalizör (İnam, 2003), kuralların ve faydalı politikaların temellerini kurmayı sağlayan bir lütuf (Uslaner ve Badescu, 2004: 31), süregiden ilişkilerin dinamik görünümünü tesis eden bir duygu (Solomon ve Flores, 2001: 7), beraber ve bir arada yaşamayı telkin eden bir iyimserlik (Rothstein ve Uslaner, 2005: 41), modern yaşamın gerilimini yöneten bir olgu (Erdem ve Özen, 2003: 55), ekonomik büyümeyi, halkın faydasına olan gelişmeleri, sosyal entegrasyonu, işbirliğini, kişisel yaşamdan memnuniyeti, demokratik istikrarı ve tüm olumlu gelişmeleri destekleyen bir dinamik (Delhey ve Newton, 2003: 97; Hosmer, 1995), günlük yaşamdan memnun olma, iyimserlik, zenginlik, sağlık, ekonomik başarı, eğitim, refah, katılım, topluluk, sivil toplum ve demokrasi gibi, sosyal bilim teorileri açısından az veya çok önemli olan bir literatür (Delhey ve Newton, 2003: 97; Zmerli ve Newton, 2011: 67; Solomon ve Flores, 2001: 4) olarak değerlendirilmektedir. Güven, özünde

[4] Daha geniş bilgi için Robbins, 2012: 1; Laurian, 2009; Rothstein, 2005

kullanıldıkça insandan insana bulaşan bir duygudur. Gambetta (2011: 323) güvenin kullanılmadığı için tükendiğini öne sürer. O halde kullanılmayan güven, insanlarda güvensizlik tohumlarının yeşermesine ve umutsuzluk fidanlarının boy atmasına neden olmaktadır. "Öğrenilmiş güvensizlik" olarak tanımlayabileceğimiz bu halin egemen olduğu toplumlar, Uslaner'in (1999: 130) ifadesiyle doğru insanlara güvenebilmenin ıskalandığı toplumlardır. Dolayısıyla güven, sağlık gibi, her şeyin başıdır.[5]

Günümüz toplumları, güven bunalımları yaşayan bir doğaya sahiptir. Güven teorisyenlerinden Fukuyama, bu çağın belirgin bir biçimde varlığını hissettirdiği Amerika'da, toplumsal güven düzeyinin oldukça azaldığına dikkat çekmektedir. Kaldı ki Fukuyama'ya (2005: 26-27) göre suç işleme oranının ve açılan dava sayısının artış göstermesi, ailenin parçalanmaya yüz tutmuş olması ve hayır kurumları, sendikalar, kilise ve komşuluk gibi sosyal yapıların önemini kaybetmesi, bu yargıyı güçlendirmektedir (Fukuyama, 2005: 26-27). Esasında bu gelişmelerin ve sorunların temelinde, insanların birlikte yaşama veya yaşayamama probleminin olduğunu görmek gerekir (Aydın, 2011: 175). Çünkü güvenin özünde, kişide diğer kişi ya da kişilerin davranışları ve pozitif niyetleri temelinde oluşan ve aynı zamanda da kırılgan bir yapıya sahip psikolojik durumların (Rousseau vd., 1998: 395) varlığı söz konusudur. Bileşenlerinde inanç ve taahhüt etme (Sztompka, 2006: 640) gibi temel iki duygunun bulunduğu güven, birlikte aynı toplumu paylaşan insanların beraber yaşamaya inanmasına ve kendisinden bir başkasına zarar gelmeyeceğini taahhüt etmesine dayanmaktadır. Oysa bireyin doktor, hukukçu, esnaf, bilim adamı ve siyasetçi gibi günlük yaşamda çok sık karşılaştığımız birçok meslek sahibine güveninin azaldığı (Cook, 2001: XI), devletlerin güvenlikçi politikalarının sürekli kapsamının genişlediği,[6] siyasal kurumlara, komşularımıza,[7] farklı etnik ve dini grup üyelerine yönelik güvenin zedelendiği (Lenard, 2005: 363) toplumlarda güven; dayanışma ve özgecilik (altruism-başkalarını düşünme) gibi

[5] Sztompka'ya (1999: 11-12) göre günümüz çağdaş toplumlarının güven kavramı üzerine göze çarpan bazı kendine has özellikleri vardır. Bu özellikler içinde bulunduğumuz zamanların da temel karakteristiğini oluşturmaktadır. Yaşadığımız dünya, amaçlı insan eylemleri tarafından giderek artan bir şekilde etkilenmeye başlamasıdır. Böylelikle toplumlar karizmatik liderler, yasa koyucular, sosyal hareketler, siyasi partiler, yenilikçiler ve reformcular gibi birçok aktör tarafından tekrar tekrar şekillendirilmekte ve tarih yeniden ve yine yeniden yazılmaktadır. Dolayısıyla kendi kaderiyle temellenmiş toplumlar, insan eliyle şekillenmiş yeni formatlara dönüştürülmektedir. O halde geleceğin yapıcı ve aktif bir şekilde inşası için, insanlığın güveni tedavüle koymaya ve kişiler arasında yaymaya tarihin her döneminden daha çok ihtiyacı vardır.

[6] Günümüz dünyasında devletler, kendi siyasal sistemlerinin güvenliğini sağlamak adına "güvenlikçi bir sistem" üretme çabası içerisindedirler. Güvenlikçi sistemin ortaya çıkışında temelde iki neden bulunmaktadır: Bunlardan ilki, gücün kendini göstermesi ve kendini garantiye alma arzusu, diğeri ise ontolojik güven bunalımıdır (Aydın, 2011: 177). Bu güvenlikçi sistemin günümüzde en iyi örneğini Amerika oluşturmaktadır. ABD'de yürütme organı olarak görev yapan Başkan'a, Bakanlıklara ve Bağımsız Kuruluşlara bağlı, isminde "güven" kelimesinin geçtiği ve örgütlendiği kuruluşun güvenliğini önceleyen sekiz ayrı birim bulunmaktadır. Örneğin bu birimlerden olan İç Güvenlik Bakanlığı, 11 Eylül 2001'de ikiz kulelere saldırı sonrasında ülkeyi terör saldırılarından korumak amacıyla kurulmuştur (Akgün ve Tanıyıcı, 2008: 108-109; 151). Ayrıca "güvenlik", "güvenlik sistemi" ve "güvenlikçi sistem" kavramlarının anlamları, farklılıkları, birbiriyle ilişkileri ve günümüz dünyasına yönelik analizler için Aydın, 2011: 175-179.

[7] Sosyal ve siyasal güvenin oluşmasında bireysel niteliklerin ve komşuluğun etkilerini İstanbul ve Moskova bağlamında karşılaştırmalı geniş çaplı bir çalışma için Secor ve O'Loughlin, 2005. Ayrıca komşuluk ilişkilerinde sosyo-ekonomik ve etnik yapının komşulara olan güvenin önemli bir belirleyicisi olduğunu öne süren çalışma için Marschall ve Stolle, 2004.

rezervi kıt olan bir kaynak (Gambetta, 1988: 224) haline gelmektedir. Dolayısıyla toplumun sağlıklı bir biçimde işlerliğini devam ettirmesi, toplum üyelerinin farklılıklara rağmen birlikte ve sosyal paranoyaya maruz kalmadan yaşamlarını sürdürmesi, güven gibi hayati rezervlerin korunmasına ihtiyaç duymaktadır. Kaldı ki bu tür rezervlerin doğru ölçme ve değerlendirme yöntemlerince ölçülmesi de, kuşkusuz çok önemli bir mesele haline gelmektedir.

II. Güvenin Ölçülmesine Yönelik Eleştiriler

Güvenin birçok çeşidinden söz etmek kuşkusuz mümkündür. Bu çeşitlilik, güvenin var olduğu düşünülen ortamdaki durumuna, yoğunluğuna ve yönelişine göre artış göstermektedir. Güvenin mevcut ölçümüne yönelik saptamalara geçmeden önce mevzunun daha iyi anlaşılabilmesi için en çok bilinen iki güven türünü kısaca açıklamak faydalı olacaktır. İlkin sosyal güven ve sonrasında ise kısmi (particularized) ya da spesifik güven kısaca ele alınacaktır. Sosyal güven, sosyal ilişkilere dayalı bir toplumda sosyal sistemin devamını sağlayan, kurumları ve sosyal yapıları koruma işlevi gören, sosyal bütünleşmeyi inşa eden, sosyal ve ekonomik değişimlere ve siyasal yaşama olan güveni tesis eden, kısacası bir toplumsal yapının bütünleştirici gücü (Laurian, 2009: 372) ve güçlü bir sosyalleştirme aracıdır (Fukuyama, 2005: 45). O halde sosyal güven, farklı etnik, dini, sınıfsal, dilsel ve kültürel niteliklerin merkeze alınmayarak kişilerin, diğerlerini tanımasalar dahi, aynı toplumu paylaştığı insanlara güvenmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Zmerli ve Newton, 2011: 69; Tecim, 2011). Ünlü güven teorisyeni Eric Uslaner'e (2008b) göre sosyal güven, kişinin etnik yapısıyla ve yaşadığı ülke ya da bölgenin kültürüyle, toplumsallaşmayı gerçekleştiren kültürel açıklamalarla yakından ilişkilidir. Sosyal güven, yabancılar da dâhil, insanların genel olarak tüm insanlara güven duyması olarak tanımlanmıştır. Güven araştırmaları da, toplumun "sosyal güven"i üzerinden güven ölçümünü geçekleştirmektedir.

Kısmi veya spesifik güven (particularized trust) ise, yabancılara şüpheyle bakıldığı ve onlara güvenilmediği, kişinin sadece kendinden olanlara duyduğu güven olarak tanımlanmaktadır (Uslaner, 2002: 29-38; 52-68).[8] Literatürde bazı metinlerde "kısmi sosyal güven" olarak da ifade bulan bu güven türü, bazı farklı çalışmalarda da "kalın" (thick) ya da "belirli, spesifik" (specific) güven olarak da kayda geçmektedir. Kısmi güvenin kapsamı; aileyi, arkadaşları, komşuları ve iş arkadaşlarını içerisine almaktadır. Çünkü bu kişiler, hayatımızın bir parçası olmakla birlikte kişisel olarak birebir tanıdığımız ve sağlam bağlara

[8] Bu güven türü, birey tarafından bilinen ve kendisinin de dahil olduğu belirli grup, topluluk, cemaat vb. yapıların üyelerine yönelik olduğu için, "particularized trust" kavramını Türkçede "kısmi" veya "özelleştirilmiş" güven kavramlarıyla karşılamak yerinde olacaktır. Ayrıca kavram karmaşasına neden olmamak için ise, bu bölümde daha çok "kısmi güven" terimi kullanılacaktır.

sahip olduğumuz insanlardır. Ayrıca bazı durumlarda kısmi güven, tanımadığımız fakat ortak paydamızın olduğu kişilere ya da gruplara doğru genişleyebilir. Aynı etnik yapının üyesi olmak, sosyo-ekonomik seviye bakımından aynı kategoride yer almak, aynı dine, dile, ideolojiye ve kültürel değerlere sahip olmak, kısmi sosyal güvenin kapsamı içerisindedir (Zmerli ve Newton, 2011: 69; Bahry, 2005: 522). Bu bakımdan güven bunalımlarını yoğun biçimde yaşayan günümüz dünyasında kısmi güvenin, genel sosyal güvene kıyasla toplumlara daha çok hakim olduğu söylenebilir.

Toplumların güven düzeyleri konusunda yapılan saha çalışmaları, grup üyeliklerinin kısmi güven üzerinde pozitif etkilerinin olduğunu ortaya koymaktadır. Global ölçekte toplumlarda güven düzeylerinde önemli ölçüde azalma yaşanmasına rağmen ilginç bir biçimde, gruplarda, gruba üye olan birey sayılarında, sivil örgütlenmelerde ve grup içi kişisel ilişkilerde artışlar yaşandığı gözlenmektedir (Fukuyama, 2009: 74).[9] Örneğin etnisite bakımından heterojen olan toplumlarda genel sosyal güven seviyesi düşük seyrederken, bu toplumda bulunan bir etnik yapının kendi grup içi kısmi güveni ise yüksek seviyelerde yer alabilmektedir (Bahry vd., 2005: 521). Öyle ki Fitzgerald ve Wickwire'a (2012: 176) göre, bireyin üyesi olduğu grupta bulunan fakat tanımadığı yabancı kişilere karşı duyduğu güven, başka bir grupta yer alan ve yine tanımadığı yabancı kişilere yönelik duyduğu güven düzeyinden hem çok yüksek hem de işbirliği yapma eğilimleri çok güçlüdür. Çünkü bireyin diğer bireylere güven duyma davranışı, birçok değişkene göre belirlenmektedir. Bu değişkenlerden biri de, bir gruba yönelik oluşmuş algı ve tutumlardır. Bir grubun kimliğini oluşturan din, siyasal görüş, etnik yapı gibi temel birleştiriciler, gruba varoluşsal temel sağlayan değişkenler arasında sayılmaktadır.[10] Bu açıdan bakıldığında, aynı dine, mezhebe, etnisiteye, siyasi düşünceye sahip bireylerin, farklı olan bireylerle kıyaslandığında birbirlerine olan güven düzeylerinin daha

[9] Eric Uslaner, sosyal güvenin demokrasilerde gelişmeye ve boy göstermeye başladığını, kısmi güvenin ise, daha çok otoriter ve totaliter toplumların tipik bir özelliği olduğunu belirtir. Ayrıca sosyal güvenin vatandaşları, topluma ve sosyal kurumlara katılımlarını isteklendirdiklerini öne süren Uslaner, kısmi güvenin yurttaşları sivil yaşamdan ve sosyal kurumlardan geri durmaya çağırdığını iddia etmektedir (Uslaner, 1999: 123). Bu söylem, Fukuyama'nın iddiasıyla uyuşmamakta, hatta aksini öne sürmektedir. Fukuyama, günümüz demokratik toplumlarında sosyal güvenin düşmesine karşın kısmi güvenin artış gösterdiğini belirtmiştir (Fukuyama, 2009: 74). Bu iddianın temelinde ise, sivil örgütlenmelerin sayısının artış göstermesiyle, aynı paydaşa sahip kişilerin dayanışmasının da güçlendiği tezi yatmaktadır. Bu iki zıt bakış açısı içerisinde, Fukuyama'nın söyleminin Uslaner'in iddiaları karşısında gerçeği yansıtan bir durum olduğu ileri sürülebilir. Çünkü kısmi güven, Uslaner'in de ifade ettiği gibi, sadece birincil ilişkilerin ve sosyal dayanışmanın kuvvetli olmasından dolayı, otoriter ve totaliter toplumların tipik bir özelliği olamaz. Kaldı ki, otoriter toplumlarda farklı grup veya topluluklardan ziyade birbiriyle benzeşen hatta aynileşen kümülatif bir sosyal yapı mevcuttur. Dolayısıyla otoriter toplumlar, farklılıkların demokratik bir biçimde varlığını sürdürdüğü yapılar değil birbirine benzeşen ya da benzeştirilen toplulukların veya grupların hüküm sürdüğü yapılardır.

[10] Kısmi güvenin belki de en yoğun yaşandığı topluluklar, dini cemaatlerdir. Dini cemaatler veya topluluklar, üyeleri arasında dürüstlük, birbirine hizmet etmek ve güven duymak gibi bazı değerleri kendi iç-gruplarında büyük oranda tesis etmektedirler. Weber Amerika seyahatleri sırasında, bu yargıyı güçlendirecek çok sayıda örneklerle karşılaşmıştır. Öyle ki Weber'e göre birçok işadamı, hem satış yapacağı veya üzerlerinden para kazanacağı insanların kendileriyle aynı grubu veya topluluğu paylaştıkları izlenimi vermek hem de güvenilir, dürüst ve dosdoğru insanlar olarak anlaşılmak için, kendilerini Hıristiyan müritler olarak takdim etmişlerdir (Weber, 1993; Fukuyama, 2005: 62). Aslında bugünün dini cemaat yapıları için de çok uzak olmayan bu ilişki tipi, kısmi güvenin çok da zorlanmadan kendine mecralar bulduğu bir sosyal ağın gerçekliğini ortaya koymaktadır.

yüksek olması anlaşılabilir bir durumdur (Fitzgerald ve Wickwire, 2012). Grup veya topluluk içi kısmi güvenin, değişen sosyal ve siyasal şartlara göre farklı şekillerde gerçekleşse de, Türkiye'de de güçlü bir karşılığı bulunmaktadır. Türkiye'de hem sosyal hem de kısmi güven konusunda, bazı alışılmış kültürel kodların belirleyici olduğu görülmektedir. Örneğin yeni tanıştığı kişiye "Nerelisin?" sorusunun yöneltilmesi, hemşehrilik bağının güven açısından yadsınmayacak derecede önemli olduğunu gösterir (Sargut, 2003: 105). O halde hemşehrilik, Türkiye'de kendine bir varlık alanı açabilmiş bir kısmi güven biçimidir. Çünkü hemşehrilik, göçle birlikte kentlere yoğun bir biçimde gelen insanların, adeta "kente tutunabilme" stratejisidir. Yeni bir yaşama doğru evirilen ve yabancısı olunan mekanların ürettiği travmaların bir nevi semptom gidericisidir. Kentlerde hızlı bir şekilde örgütlenen ve bazılarına göre Türkiye'nin sivil toplum anlayışına radikal bir biçimde dahil olan hemşehri dernekleri ise, kısmi güvenin varlığı ve devamlılığı konusunda iyi bir örneklik teşkil etmektedir.

Güven çalışmaları içerisinde "güvenin ölçülmesi" konusu, literatürde önemli bir yer tutmaktadır. Küresel ölçekte yapılan güven araştırmaları, sadece güven çalışmacılarının değil, devlet adamlarının, siyasetçilerin, yöneticilerin, medyanın ve toplumların da ilgisine önemli ölçüde mazhar olmaktadır. Araştırma sonuçları; adeta ülkelerin demokrasi, refah, birlikte yaşama başarısı, sivil örgütlenmelerin yaygınlığı, ekonomik refahın düzeyi, işbirliği ve dayanışmayı temel alan sosyal sermaye değerlerinin durumu, yaşamdan memnuniyeti, kısacası bir ülkenin demokratiklik derecesinin birer karneleri gibi değerlendirilmektedir. Güven düzeyi düşük olan ülkeler; demokratikleşme yolunda daha fazla çabalar harcanması, açık topluma geçişlerini hızlandırması, yurttaş memnuniyetinin sağlanması, sivil örgütlenmelerin teşvik edilmesi, suç oranlarının azaltılması, ekonomik refahın yükseltilmesi gibi konularda, tavsiyeler almaya aday ülkeler olarak yorumlanmaktadır.

Güven araştırmalarında Dünya Değerler Araştırması (World Values Survey-WVS), bu araştırmaların en çok bilineni ve kapsamlı olanıdır. Dünya Değerler Araştırması'nın ve diğer araştırma şirketlerinin güveni ölçmek için temel aldığı soru şu şekildedir: "Genel olarak insanların çoğunun güvenilir olduğunu söyleyebilir misiniz? Yoksa insanlarla ilişkilerinizde daima temkinli mi hareket edersiniz?" (Newton, 2001; Fukuyama, 2009; Field, 2008; Uslaner, 2008a; Miller ve Mitamura, 2003). Bu araştırmalarda Türkiye, dünya ülkeleri içerisinde güven seviyesi bakımından alt sıralarda yer alan ülkeler arasında gösterilmekte ve Brezilya, Filipinler gibi ülkelerle aynı kategoride değerlendirilmektedir (Rothstein ve Uslaner, 2005).

Dünya Değerler Araştırması'nın 2011 verilerine göre Türkiye'de "çoğu insanı güvenilir" görenlerin oranı % 11,6 iken "dikkatli olunması gerekir" diyenlerin oranı ise % 82,9'dur. Bu verilere göre "çoğu insana güvenilir" şeklinde soruyu yanıtlayan ve değerler

araştırmasında güven düzeyi en yüksek olan ülkeler; % 76 Danimarka, % 75 Norveç ve % 71 İsveç'tir. Bu araştırmada yer alan diğer bazı ülkelerin güven düzeyi ise şu şekildedir: Amerika % 34,8, Çin % 60,3, Almanya % 44,6, Rusya % 27,8, Hollanda % 66,1 (www.worldvaluessurvey.org). Field'tan (2008: 182) alınan verilere göre, 1995-96 yıllarında OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) ülkeleri arasında yapılan güven araştırmasında, % 65,3 ile bir İskandinav ülkesi olan Norveç güven düzeyinin en yüksek olduğu ülke konumundayken, Türkiye % 6,5 ile güven seviyesi en düşük olan ülkeler arasında yerini almıştır. Bu veriler göstermektedir ki, hem Dünya Değerler Araştırması hem de diğer araştırma şirketlerinin gerçekleştirdiği çalışmalar, birbirlerine yakın sonuçlar vermektedir.

Yukarıdaki veriler ışığında ele alındığında, güven araştırmalarına yönelik beş temel eleştiri getirilebilir. Bu eleştirilerin ilki, güven araştırmalarının kullandığı sorunun kapsamına ya da muhatabına ilişkindir. Güven sorusuna yönelik bu eleştiri Yamagishi (2011), Newton (2001), Miller ve Mitamura (2003) ve Fukuyama (2009) gibi teorisyenlerin de ve güven araştırmacılarının da dile getirdiği eleştirilerdir. Öncelikle güven sorusunu tekrardan hatırlamakta yarar bulunmaktadır. Güven araştırmalarının temel sorusu, "Genel olarak insanların çoğunun güvenilir olduğunu söyleyebilir misiniz? Yoksa insanlarla ilişkilerinizde daima temkinli mi hareket edersiniz?" şeklindedir. Bu bağlamda soruda geçen "insanların çoğu" ifadesi, eleştiriye muhatap olan bir ibaredir. Çünkü nicel araştırmalarda, örneklem grubuna sorulan her bir soru, metodolojik anlamda, sınırlarının belli olduğu ve katılımcının zihninde net bir ifadeyi barındırmalıdır. Dolayısıyla "insanların çoğu" ifadesinden, katılımcı ne anlamalıdır? Anne, baba, komşu, arkadaş, erkek, kadın, işçi, işveren, memur, amir, esnaf, hırsız, akraba, aynı mahallede/şehirde/ülkede yaşayanlar, siyasetçiler, çocuklar, ihtiyarlar, delikanlılar… Kuşkusuz bu gruplama, olabildiğince uzatılabilir. O halde katılımcının zihninde bu tür ayrışmalara mahal vermeden, sorulmak istenen grup, kesim, topluluk, toplum vb. soruda açık ve net bir biçimde ifade edilmelidir.[11] Ayrıca soruda geçen bu ifade, tüm toplumu homojen bir sosyal yapı olarak kabul etmektedir. Aynı etnik, dini, siyasal, ekonomik vd. niteliklere sahip bir toplum yapısı kuşkusuz olmadığı gibi özellikle Türkiye gibi heterojen toplumlarda; cinsiyet, din, mezhep, etnik yapı gibi farklı dinamiklerin sosyal güveni şekillendirmede önemli belirleyiciler olduğu da şüphe götürmez bir gerçekliktir.

[11] Önemli güven teorisyenlerinden biri olan Japon sosyal bilimci Toshio Yamagishi, güven araştırmalarında sorulan sorunun belirsizliği konusunda önemli tespitlerde bulunmuş ve sadece bu yanıltıcı durumu "güven paradoksları" altında belirlediği üç paradokstan biri olarak değerlendirmiştir. Kendisinin yaptığı karşılaştırmalı Amerika ve Japonya araştırmaları, bu paradoksa ortaya çıkaran çalışmalardır. Yamagishi'nin bu araştırması ve güvenin üç paradoksu için Yamagishi, 2011. Ayrıca Miller ve Mitamura'nın, güven sorusunu parçalara ayırarak bir yapıbozuma uğrattığı ve analiz ettiği nitelikli bir çalışma için Miller ve Mitamura, 2003.

İkinci eleştiri, yine güven sorusuna yöneliktir. Güven teorisyeni Newton'un (2001) da dile getirdiği bu eleştiri, "güven" kavramının farklı dillerdeki anlamı ya da semantiğine ilişkindir. Nicel araştırmalarda kullanılan sorular, gerek ifadeler gerekse de kullanılan kavramlar bakımından müphemliğe veya farklı anlamlandırmalara neden olmayacak bir biçimde tasarımlanır. Kaldı ki soru okunduğunda ya da yöneltildiğinde, katılımcıların zihninde sınırları belirli ve net olan kavram ya da ifadelerin oluşması beklenir. Ancak güven sorusunda geçen "güven" kavramı, her dilde aynı anlama gelmemektedir. Örneğin dünya toplumlarına uygulanan bu sorunun Almanca versiyonunda "güven" kavramını karşılamak için kullanılan "vertrauen" kelimesi hem güven hem de inanç ve emanet etmek gibi anlamlara gelmektedir. Öyle ki sorunun kastettiği "güven" kavramı ile Alman katılımcıların anladığı "güven" aynı anlama gelmemektedir. Ayrıca güven sorusuna muhatap olan katılımcıların, "bir insana güven duyması, inanması ya da herhangi bir eşyasını emanet etmesi" anlamlarından hangisini dikkate alarak cevaplayacağı kesinlik kazanmamıştır. Öte yandan güven sorusunun İngilizce versiyonunda ise, "güven" ve "inanç" kavramlarının ayrı ayrı sorulduğu görülmekte, dolayısıyla bu anlam karmaşası giderilmeye çalışılmaktadır. Oysa diğer dillerde bu anlam farklılaşması dikkate alınmamaktadır.

Üçüncü olarak güven araştırmalarıyla ölçülmeye çalışılan "güven"in, sadece tek çeşide indirgenmesine yönelik eleştiridir (Newton, 2001: 203). Literatürde güvenin bir çok türü bulunmaktadır: sosyal güven, siyasal güven, spesifik güven, uluslararası güven, yatay-dikey güven, kişisel-kişilerarası güven vd. Ne var ki güven farklı formlarda ve bağlamlarda çeşitlenebilir (Can, 2015: 40-43). Newton'un da (2001) dikkat çektiği üzere, güvenin çeşitli formlarının bulunması ve güven araştırmalarında, toplumun güven düzeyinin sadece genel güven (generalized trust) veya sosyal güven (social trust) üzerinden ölçülmeye çalışılması, birçok toplumun yapısı göz önüne alındığında objektif verilere ulaşılmasını engellemektedir. Çünkü bir ülkede ya da toplumda güven duyma; kültürel yapı, dini inanışlar, gelenek ve görenekler, örf ve adetler, değerler ve alışkanlıklar gibi birçok faktör tarafından şekillenmektedir. Bu anlamda Türkiye'nin toplumsal yapısı göz önünde tutulduğunda, güven sorusunun işlerliği ve geçerliliğinin sorgulanması elzem görülmektedir. Öyle ki güven sorusu, güvenin belirleyici faktörlerini göz ardı etmektedir. Türkiye'nin toplumsal yapısı, farklı etnisitelerden oluşan, kültürel zenginlikleri bünyesinde barındıran, birçok dinin ve mezhebin üyelerinin yer aldığı, çeşitli siyasal ve ideolojik düşünceye sahip vatandaşların birlikte yaşadığı bir sistemdir. Dolayısıyla gündelik yaşam ve toplumsal ilişkilerin kurgulanması; kültür, din ve inançlardan bağımsız değildir. Bu perspektiften ele alındığında Türkiye'nin toplum yapısının, Batı toplumlarının yapısından oldukça farklı olduğu görülmektedir. Kaldı ki güven sorusunda geçen "insanların çoğuna güvenme" ifadesi, kültürün kazandırdığı değerler

bağlamında değerlendirildiğinde, güven duygusunu tümden harekete geçiren bir ifade değildir. Çünkü Türkiye'de toplumsal ilişkiler, kültürün şekillendirdiği bazı parametreler bağlamında tesis edilir. Toplumsal cinsiyet, kamusal hayat, mahremiyet, insan ilişkileri, akrabalık ilişkileri, iletişim kurma, inanç besleme gibi birçok etken, güven duygusunu doğrudan besleyen faktörlerdir. Bu doğrultuda düşünüldüğünde, güven sorusu bir erkeğe ya da kadına yöneltildiğinde, söz konusu etkenlerin süzgecinden geçtikten sonra yanıtlanacaktır. Ne var ki bireyin üyesi olduğu toplum ve kültür, inandığı değerler ve dinsel inançlar, toplumun kültürel bir kodu olan "mahremiyet" duygusunu belirlemekte ve böylelikle kolektif bir davranışa dönüştürmektedir. O halde Türkiye'nin heterojen toplumsal yapısında güven duyma, İskandinav ülkelerinin homojen toplum yapısının aksine, sosyal gruplarda, topluluklarda, bir kimlik ve aidiyet üreten birlikteliklerde daha güçlüdür. Dolayısıyla toplumlarda güveni ölçmek adına sadece "sosyal güven"in ölçülmesi, Türkiye gibi çokkültürlü toplumlar için bir dezavantaj oluşturmaktadır.

Dördüncü eleştiri, üçüncü ile bağlantılı olarak, güven araştırmasının esasında sosyal güven (social trust) yerine kısmi/spesifik güveni (particularized trust) ölçmede daha işlevsel olduğu yönündedir. Sosyal güven, toplumun geneline yönelik güven duygusunu ölçerken spesifik güven, aile, arkadaş, komşu gibi tanıdıklar ya da grup, topluluk ve aynı ortak kimlik ve aidiyete sahip fakat aralarında herhangi bir tanışıklığın olmadığı kategorilerdeki güveni ölçmektedir (Zmerli ve Newton, 2011: 69; Bahry, 2005: 522). Öte yandan güven araştırmalarında İskandinav ülkeleri olan İsveç, Norveç ve Danimarka gibi ülkelerin güven seviyesinin yüksek çıktığı daha önce ifade edilmişti. Ancak bu ülkelerin güven seviyesinin yüksek çıkması, ayrıca ilgi konusu olmaktadır. Bu ülkelerin toplum yapısına bakıldığında demografik, dini ve kültürel yapılarının homojen nitelikte olduğu görülmektedir. Esasında bu durum, güven seviyesinin yüksek çıkmasıyla doğrudan ilişkilidir. Çünkü ortalama nüfusları yaklaşık 5-10 milyon arasında değişen bu ülkeler, farklı kültürel değerlere, ideolojilere, etnik yapılara, dinsel ve mezhepsel çeşitliliğe sahip değillerdir (Akarçay, 2016: 394).[12] Bundan dolayı bu ülkeler, Türkiye'nin heterojenliğiyle kıyaslandığında, nicelik ve nitelik bakımından oldukça homojen toplumlara (nerdeyse bir

[12] İsveç, Finlandiya ile Norveç arasında yer alan, nüfusu yaklaşık 10 milyon olan bir kuzey Avrupa ülkesidir. İsveç'te yaklaşık 1 milyon kişi 20 ülkeden göç ederek İsveç'te yaşamaya başlamıştır. İsveç'e göç eden insanların yaklaşık 600 bini yakın Avrupa ülkelerinden gelen göçmenlerden oluşmaktadır. İsveç'in % 90'ı Protestan olup nüfusun çoğunluğu Germen asıllıdır. İsveç, Fince, Yidiş ve Çingenece gibi diller resmi dil olarak kabul edilse de, esas resmi dili en çok konuşulan İsveççedir. Bu çerçevede "İsveç, Batı Avrupa ülkeleri arasında en homojen ülkedir. Homojenlikten kasıt; din, etnik ve dil açısındandır. Bu durum da çıkarların ortaklaşmasına müsait uzlaşmacı bir toplum yaratmıştır" (Akarçay, 2016: 394). Norveç ise 5 milyonu aşkın nüfusu ve çoğunluğunu son dönemde edindiği yaklaşık 600 bin civarında göçmeniyle birlikte Germen etnik yapısının yoğun olduğu bir ülkedir. Nüfusun % 94.4'ü Norveçlilerden oluşmaktadır. Norveç'in resmi dili Norveççe olup Bokmal ve Noynorsk olmak üzere iki farklı biçimi bulunmaktadır. Resmi dini Hıristiyanlıktır (Protestan) (Norveç Raporu, 2015; Önal, 2016). Danimarka da İsveç ve Norveç gibi İskandinav ülkelerinin benzer niteliklerini taşımaktadır. "Danimarka'nın nüfusu yaklaşık 5.3 milyondur ve ayrıca 290.000 göçmen barındırmaktadır. Etnik ve kültürel olarak oldukça homojen bir yapıya sahiptir. Nüfusun %85'i kentsel bölgede yaşamaktadır." (Özşahin ve Sözmen, 2006: 414).

topluluğun nitelik ve nicelikleriyle örtüşen) sahiptir. O halde bu ülkelerde genel sosyal güveni ölçmekle kısmi güveni ölçmek arasında, önemli bir fark bulunmayacaktır. Bununla birlikte Türkiye, çok dilli ve kültürlü bir toplum yapısına sahip olmakla birlikte birçok etnik, dini, ideolojik ve mezhepsel farklılıkları barındırmaktadır. Bu topluluklar kendi içerisinde kuşkusuz bir dayanışmayı, işbirliğini ve güveni tesis etmektedirler (Balkanlıoğlu ve Irmak, 2014). Bu açıdan ele alındığında, Türkiye'de yaşayan, ortalama nüfusları 5-10 milyon arasında değişen ve ortak kimliğini bir mezhep veya etnik yapı üzerinden tanımlayan herhangi bir toplulukta yapılan güven araştırmasıyla, herhangi bir İskandinav ülkesinde yapılan güven araştırması arasında, güven seviyesi bakımından yakın sonuçlar çıkacağı öngörülmektedir.[13] Kuşkusuz Türkiye'deki bu topluluklarda grup içi güven veya kısmi güven düzeyi, genel sosyal güvene oranla oldukça yüksek çıkacaktır.

Beşinci eleştiri, toplumsal düzeyde ölçülen bir duygu olarak güvenin, aile kurumunun önemli ölçüde tahrip olduğu İskandinav ülkelerinde yüksek çıkmasının anlamsızlığı üzerinedir. İskandinav ülkeleri, gerek toplumun temel kurumu olan ailenin önemli ölçüde yapısının bozulması, gerek boşanma oranlarının yüksek düzeyde seyretmesi (Doğan, 2016: 996-997), gerekse de cinsel ilişki serbestisinin yaygınlaşması ve genç nüfusun madde bağımlılığının her geçen gün artması gibi nedenlerden dolayı bireylerin temel değerleri edinebilecek yapı ve kurumların önemli ölçüde erozyona uğradığı toplumsal yapılara sahiptir (Şahin ve Gültekin, 2013).[14] Giddens'tan (2000: 103) yaklaşık yirmi yıl öncesinde alınan veriye göre bu ülkelerde evlilik dışı doğum oranları Danimarka'da % 47, İsveç'te ise % 50'dir. Kuşkusuz bu oranların günümüzde çok daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. O halde bireyin erken yaşlarda ve dolayısıyla temel kurum olan ailede kazanabileceği güvenin, aile değerlerine yönelik ciddi problemlerin yaşandığı Danimarka, Norveç ve İsveç gibi ülkelerde yüksek çıkması nasıl yorumlanmalıdır? Ailelerin parçalanması, evlilik dışı ilişkilerin ve sonrasında dünyaya gelen çocukların sayısının, tüm dünya ülkeleri içerisinde ilk sırada yer alacak kadar fazla olması ve toplumda dağılan ailelerin görünümünün sıradanlaşması acaba güvenin yüksek çıkmasıyla nasıl açıklanabilir? Bu durum müphemliğini korumaktadır. Kaldı ki ünlü psikanalist Sigmund Freud'un, bir insanın temel güvenini 0-2 yaş arasında kazandığını öne sürdüğü bilinmektedir. Evlilik dışı doğumlarla dünyaya gelen çocukların ya da boşanmış aile çocuklarının oranının yüksek olduğu bu toplumlarda, çocukların "güven" gibi temel değerleri hangi kanaldan ve ne şekilde edindikleri ise merak konusu haline gelmektedir.

[13] Türkiye; çeşitli etnik yapıyı, dini, ideolojiyi, mezhebi ve fraksiyonları bünyesinde barındıran bir topluma sahiptir. Bu "özelleştirilmiş" yapıların kendi içerisinde güven seviyeleri oldukça yüksektir. Kentlerde yapılanan hemşehri dernekleri, dinsel cemaatler ve etnik temelli örgütlenmelerin varlığı, bu yargıyı güçlendirmektedir.

[14] Şahin ve Gültekin'in hazırlamış olduğu bu rapor, İsveç, Norveç, Danimarka, İzlanda gibi ülkelerde boşanma, intihar, evlilik dışı doğum gibi güncel oranları içermektedir. Detaylı bilgi için Şahin ve Gültekin, 2013.

Sonuç

Toplumsal ilişkiler temelinde ele alındığında güven, bireyler arası ilişkilerin, sosyal sermayenin, ortak duyguların, birlikte yaşamanın ve geleceğe dönük olumlu duygular beslemenin kapılarını aralayan önemli "anahtar duygu"lardan biridir. Bu yönüyle güven araştırmaları, tıpkı insan sağlığı hakkında dönütler veren tıbbi tahliller/tetkikler gibi, "toplumsalın sağlığı" hakkında da hayati bilgiler ve veriler sağlayan geri bildirimler olarak görülür. Kaldı ki kamuoyuna açıklanan güven araştırmalarının sonuçları, ülkelerdeki güven duyma-duymama sıralamasının da verilmesiyle, bu toplumlardaki bireylerin güvenini artıran ya da azaltan bir fonksiyonu da üstlenmektedir. Çünkü "güvenilir" olduğuna kanaat getirilen bu araştırmalar, araştırma yapılan ülkelerin siyasetçilerinden sosyal bilimcilerine, sivil toplum örgütlerinden vatandaşlarına kadar ilgiyle takip edilmektedir. Ancak günümüz dünyasında cereyan eden bazı toplumsal olaylar, güven araştırmalarının sonuçlarını izaha muhtaç kılmaktadır. Güven düzeyinin düşük seviyede gösterildiği Türkiye'de gerek İstanbul, İzmir, Ankara, Bursa, Adana, Gaziantep, Diyarbakır ve Mersin gibi birçok büyük ve orta ölçekli şehirde farklı etnik yapıların, kültürlerin ve inançların yıllardır beraberce yaşamaları, gerekse de Suriye iç savaşından sonra Türkiye'ye sığınan yaklaşık 4 milyon Suriyeli vatandaşın, münferit problemler yaşansa da, Türkiye'de barınma, çalışma, eğitim görme gibi temel haklarının sağlanması, güven merkezli okumaların yeniden yapılmasını elzem kılmaktadır. Buna karşın Avrupa ülkelerinde gerek Suriyeli sığınmacılara gerekse de farklı din, dil ve etnik yapıya sahip sığınmacılara yönelik uygulamalar da, Batı toplumlarının "güven" anlayışının yeniden gözden geçirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu çalışma hem güven araştırmalarının yönteminin yeniden gözden geçirilerek yenilenmesini, hem güven sorusunun yeniden tasarlanmasını hem de ülkelerin ve toplumların sosyal ve kültürel özelliklerinin dikkate alınarak güven araştırmasının sadece sosyal güven üzerinden değil diğer güven türleri üzerinden de ölçüme dahil edilmesini önermektedir. Ayrıca bu eleştiriler temelinde kurgulanacak güven metodolojisinin de, geçerliliği ve güvenilirliği daha yüksek güven istatistikleri ortaya çıkaracağı da öngörülmektedir.

Kaynakça

Akarçay, P. (2016). "Türkiye ve İsveç'te Siyasal Kültürün Siyasal Katılıma Etkisi". *Akademik Bakış Dergisi*. Sayı. 57. ss. 391-403.

Akgün, B., Tanıyıcı, Ş. (2008). *Amerikan Başkanlığı: Cumhuriyetten İmparatorluğa*. Ankara: Orion Kitabevi

Aktay, Y. (2011). *Karizma Zamanları: 28 Şubat'tan 27 Nisan'a AK Parti ve Türk Siyasetine Karizma Sosyolojisi Açısından Bir Yaklaşım*. İstanbul: Timaş Yayınları

Alver, K. (2010). *Siteril Hayatlar: Kentte Mekansal Ayrışma ve Güvenlikli Siteler*. 2. Baskı. Ankara: Hece Yayınları

Aydemir, M.A. (2011). *Sosyal Sermaye: Topluluk Duygusu ve Sosyal Sermaye Araştırması*. Konya: Çizgi Kitabevi

Aydın, M. (2011). *Güncel Kültürde Temel Kavramlar*. İstanbul: Açılım Kitap

Bahry, D. vd. (2005). "Ethnicity and Trust: Evidence from Russia". *The American Political Science Review* 99/4: 521-532.
Balkanlıoğlu, M. A., Irmak, F. (2014). "Bir Sosyal Sermaye Türü Olarak Türkiye'deki Alevi Sosyal Örgütleri ve Faaliyetlerinin İncelenmesi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 70: 139-159.
Becker, L. C. (1996). "Trust as Noncognitive Security About Motives", *Ethics* 107/1: 43-61.
Can, İ. (2015). *Türkiye'de Siyasal Güven (Liderler Kurumlar Süreçler)*. İstanbul: Açılım Kitap
Cook, K. S. (2001). "Trust in Society: Introduction". *Trust in Society*. Ed. K. S. Cook, Russel Sage Foundation Press. XI- XXVIII.
Çetin, H. (2012). *Korku Siyaseti ve Siyaset Korkusu*. İstanbul: İletişim Yayınları
Delhey, J., Newton, K. (2003). "Who Trusts: The Origins of Social Trust in Seven Nations". *European Societies* 5: 93-137.
Demir, Ö., Acar, M. (2002). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. 3. Baskı. Ankara: Vadi Yayınları
Demir, Ö. (2013). *Din Ekonomisi: İnanç, Zenginlik ve Mutluluk*. Ankara: Sentez Yayıncılık
Doğan, Ş. (2016). "Boşanma Nedenlerine Yönelik Tutumlar: Boşanmayı Artırıcı veya Engelleyici Faktörlere Yönelik Tutum Ölçeği Geliştirme Çalışması". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. C. 5, sayı. 4, ss. 991-1011.
Field, J. (2008). *Sosyal Sermaye*. Çev. B. Bilgen ve B. Şen. 2. Baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
Fitzgerald, C. J., Wickwire, J. H. (2012). "Religion and Political Affiliation's Influence on Trust and Reciprocity among Strangers". *Journal of Social, Evolutionary, and Cultural Psychology* 6/2: 158-180.
Fukuyama, F. (2005). *Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*. Çev. A. Buğdaycı. 3. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
Fukuyama, F. (2009). *Büyük Çözülme: İnsan Doğası ve Toplumsal Düzenin Yeniden Oluşturulması*. Çev. H. Kaya. 2. Baskı. İstanbul: Profil Yayıncılık
Gambetta, D. (1988). "Can We Trust Trust". *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Ed. D. Gambetta. Cambridge: Basil Blackwell. 213-237.
Gambetta, D. (2011). "Güven". *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*. Haz. M. Borlandi vd. Çev. B. Arıbaş. İstanbul: İletişim Yayınları. 321-324.
Giddens, A. (1998). *Modernliğin Sonuçları*. Çev. E. Kuşdil. 2. Baskı. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
Giddens, A. (2000). *Üçüncü Yol, Sosyal Demokrasinin Yeniden Dirilişi*. Çev. M. Özay. İstanbul: Birey Yayıncılık
Gökçe, G. (2010). "Türkiye'de Kurumlara Güvenin Yapısı ve Gelişimi". *Türk Kamu Yönetiminin Yapısal ve İşlevsel Sorunları/V. Kamu Yönetimi Sempozyumu*. Ed. O. Gökçe ve M. A. Çukurçayır. Konya. 167-176
Hardin, R. (1993). "The Street-Level Epistemology of Trust". *Politics & Society* 21/4: 505-529.
Hardin, R. (1998). "Trust in Government". *Trust and Governance*. Ed. V. Braithwaite & M. Levi. New York: Russel Sage Foundation. 9-27.
Hardin, R. (2006). *Trust*. Cambridge: Polity Press.
Hetherington, M. J., Globetti, S. (2002). "Political Trust and Racial Policy Preferences". *American Journal of Political Science* 46/2: 253-275.
Hooghe, M. vd. (2012). "The Cognitive Basis of Trust. The Relation Between Education, Cognitive Ability, and Generalized and Political Trust". *Intelligence* 40: 604-613.
Hosmer, L. T. (1995). "Trust: The Connecting Link Between Organizational Theory and Philosophical Ethics". *Academy of Management Review* 20: 379-403.
İnam, A. (2003). "Her şeyin Başı Güven". *Sosyal Bilimlerde Güven*. Ed. F. Erdem. Ankara: Vadi Yayınları
Kymlicka, W. (1998). *Çokkültürlü Yurttaşlık/Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*. Çev. A. Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
Laurian, L. (2009). "Trust in Planning: Theoretical and Practical Considerations for Participatory and Deliberative Planning". *Planning Theory & Practice* 10/3: 369-391.
Lenard, P. T. (2005). "The Decline of Trust, The Decline of Democracy?". *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 8/3: 363-378.
Marschall, M. J., Stolle, D. (2004). "Race and the City: Neighborhood Context and the Development of Generalized Trust". *Political Behavior* 26/2: 125-153.
Mcallister, D. J. (1995). "Affect –and Cognition- Based Trust as Foundations for Interpersonal Cooperation in Organizations". *The Academy of Management Journal* 38/1: 24-59.
Meikle-Yaw, P. (2008). "Democracy Satisfaction: The Role of Interpersonal Trust". *Community Development* 39/2: 36-51.
Miller, A. S., Mitamura, T. (2003). "Are Surveys on Trust Trustworthy". *Social Psychology Quarterly* 66/1: 62-70.
Möllering, G. (2001). "The Nature of Trust: From Georg Simmel to A Theory of Expectation, Interpretation and Suspension". *Sociology* 35/2: 403-420.
Newton, K. (2001). "Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy". *International Political Science Review* 22/2: 201-214.

Nooteboom, B., Six, F. (Ed.). (2003). *The Trust Process in Organizations: Empirical Studies of The Determinants and The Process of Trust Development*. United Kingdom: Edward Elgar Publishing.

Norveç Raporu (2015). T.C. Büyükelçiliği Norveç Raporu. https://www.economy.gov.tr/portal/content/conn/UCM/path/Contribution%20Folders/web/Dış%20İlişkiler/Ülkeler/Norveç/Ticaret%20Temsilciliğimiz/Müşavirlik%20Raporları/Yıllık%20Raporlar/2014%20Yılı%20Raporu.pdf. Erş. tar. 29.03.2018

O'hara, K. (2004). *Trust: From Socrates to Spin*. Cambridge: Icon Books Press.

Önal, R. (2016). "Avrupa'da Müslümanların Birlikte Yaşama Serüveni: Norveç Örneği -Çokkültürlü Yaşam, Sosyo-Kültürel Organizasyonlar ve Dinlerarası Diyalog Perspektifinden Bir Analiz". *Akademik İncelemeler Dergisi.* C.11. sayı. 1. ss. 167-185.

Özşahin, A., Sözmen M. K. (2006). "Danimarka Sağlık Sistemi". *Toplum ve Hekim*. C. 21, sayı. 5-6, ss. 413-425.

Putnam, R. D. (1995). "Bowling Alone: America's Declining Social Capital". *Journal of Democracy* 6/1: 65-78.

Robbins, B. G. (2012). "A Blessing and A Curse? Political Institutions in the Growth and Decay of Generalized Trust: A Cross-National Panel Analysis, 1980-2009". *PLoS ONE* 7/4: 1-14.

Rosanvallon, P. (2008). *Counter-Democracy: Politics in An Age of Distrust*. Trans. A. Goldhammer. Cambridge: Cambridge University Press

Rothstein, B. (2005). *Social Traps and The Problem of Trust*. New York: Cambridge University Press.

Rothstein, B., Uslaner, E. M. (2005). "All for All: Equality, Corruption, and Social Trust". *World Politics* 58/1: 41-72.

Rousseau, D. M. vd. (1998). "Not So Different After All: A Crose-Discipline View of Trust". *Academy of Management Review* 23/3: 393-404.

Sargut, A. S. (2003). "Kurumsal Alanlardaki Örgüt Yapılarının Oluşmasında ve Ekonomik İşlemlerin Yürütülmesinde Güvenin Rolü". *Sosyal Bilimlerde Güven*. Ed. F. Erdem. Ankara: Vadi Yayınları

Secor, A. J., O'loughlin, J. (2005). "Social and Political Trust in Istanbul and Moscow: A Comparative Analysis of Individual and Neighborhood Effects". *Transactions of the Institute of British Geographers* 30/1: 66-82.

Simmel, G. (1950). *The Sociology of Georg Simmel*, Trans. & Ed. K. H. Wolff. New York: Free Press.

Solomon, R. C., Flores, F. (2001). *Building Trust in Business, Politics, Relationships, and Life*. Oxford: Oxford University Press.

Sztompka, P. (1999). *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press

Sztompka, P. (2006). "Trust". *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Ed. B. S. Turner. Cambridge: Cambridge University Press, 639-642.

Şahin M., Gültekin M. (2013). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Dayalı Politika Uygulayan Ülkelerde Kadın ve Aile: İzlanda, Finlandiya, Norveç, İsveç*. Bursa: Aile Akademisi Derneği Yayınları

Taylor, C. (2010). "Tanınma Politikası". *Çokkültürcülük/Tanınma Politikası*. Ed. A. Gutmann. Çev. Y. Salman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Tecim, E. (2011). *Sosyal Güven: Sosyal Sermaye ve Dindarlık Çalışması*. Konya: Çizgi Kitabevi

Uslaner, E. M. (1999). "Democracy and Social Capital". *Democracy and Trust*. Ed. M. E. Warren. Cambridge: Cambridge University Press 121-150.

Uslaner, E. (2002). *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press

Uslaner, E. M. (2008a). "Trust As A Moral Value". *The Handbook of Social Capital*. Ed. D. Castiglione vd. Oxford: Oxford University Press 101-121.

Uslaner, E. M. (2008b). "Where You Stand Depends Upon Where Your Grandparents Sat/The Inheritability of Generalized Trust". *Public Opinion Quarterly* 72/4: 725-740.

Uslaner, E. M., Badescu, G. (2004). "Honesty, Trust, and Legal Norms in the Transition to Democracy: Why Bo Rothstein is Beter Able to Explain Sweden than Romania". *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*. Ed. J. Kornai vd. New York: Palgrave Macmillan 31-51.

Weber, M. (1993). *Sosyoloji Yazıları*. Çev. T. Parla. 3. Baskı. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları

Yamagishi, T. (2011). *Trust: Evolutionary Game of Mind and Society*. London, NY: Springer Press.

Yılmaz, A. (2004). *İkinci Küreselleşme Dalgası: Kavram, Süreç ve Sorunları*. Ankara: Vadi Yayınları

Zmerli, S., Newton, K. (2008). "Social Trust and Attitudes Toward Democracy". *Public Opinion Quarterly* 72/4: 706-724.

Zmerli, S., Newton, K. (2011). "Winners, Losers and Three Types of Trust". *Political Trust: Why Context Matters*. Ed. M. Hooghe & S. Zmerli. United Kingdom: Ecpr Press 67-94.

http://www.worldvaluessurvey.org/WVSOnline.jsp (erş. tar. 05.09.2014).